

Kölcsönszó és jelentésmező-módosulás (a magyar—román nyelvi érintkezés alapján)

1. A kognitív nyelvészeti és pszichológiai kutatások újabb eredményei szükségessé teszik a jelentésmező fogalmának újragondolását. Elsősorban a kategorizálási folyamatokra gondolok és az ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszó *alapszintű kategóriák* fogalmára, valamint a *prototípus-elméletre*, amelynek a nyelvészet területén való alkalmazása már a nyolcvanas években elkezdődött (LAKOFF,

GEORGE, *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago—London, 1987.; LANGACKER, RONALD W., *Foundations of Cognitive Grammar I*. Stanford, 1987.; TAYLOR, JOHN R., *Linguistic Categorization. Prototypes In Linguistic Theory*. New York, 1989.).¹

Dolgozatomban a különböző jelentésmezőbe integrálódó kölcsönszavak jelentés-változási tendenciáit próbálom nyomon követni a fentebb említett vonatkozások figyelembevételével. A vizsgált nyelvi anyag alapját a huszadik században használatban lévő román eredetű kölcsönszavak képezik. Forrásom: MÁRTON GYULA — PÉNTEK JÁNOS — VÖÖ ISTVÁN, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977. (=RK). Figyelembe vettem BAKOS FERENC huszadik századi szóanyagának azon részét, amely nem szerepel az RK-ban (*A magyar szókészlet román elemeinek története*. Bp., 1982.), valamint ZSEMLYEI JÁNOS (*A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1979.) és MÁRTON GYULA (*A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972.) gyűjtését. A vizsgált jelenség vonatkozásait összehasonlítottam a román nyelv magyar eredetű kölcsönszavainak anyagával (TAMÁS LAJOS, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Bp., 1966.). Mind a román eredetű, mind a román kölcsönszavak nagy többsége táj-, illetve népnyelvi minősítettségű. Így a vizsgált jelenség regionális természetűnek tekinthető.

2. A jelentésmező fogalmát a hagyományos trieri értelemben használom: szavaink szemantikailag összefüggő csoportjai jelentésmezőket alkotnak úgy, hogy a nyelvközösség számára adott valóság egy részterületét egymás között felosztva teljesen lefedik (KÁROLY SÁNDOR, *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. 60—1; SZENDE TAMÁS, *A jelentés alapvonalai*. Bp., 1996. 54—8). A feltárt mezőösszefüggések (a szó fogalmi köre: fölé-, alá- és mellrendelt fogalmak, a szó fogalmi jegyei, valamint a vele helyi, idő-, oki stb. kapcsolatban levő fogalmak) azt mutatják, hogy a jelentésmező határai nem merevek, és hogy a rendszer felfelé sohasem zárt (PÉNTEK JÁNOS, *Teremtő nyelv*. Bukarest, 1988. 64). „A nyelvi mező a szókészletnek nem elszigetelt egysége: a fogalom és a szómezők egyaránt magasabb rendű mezőkké formálódnak mindaddig, amíg felölelik az egész szókészletet. A tagolás folyamata TRIER megfogalmazásában is kétirányú. Az alacsonyabb rendű mezők magasabb rendű mezőkké állnak össze, míg a magasabb rendű mezők alacsonyabb rendű mezőkre bomlanak” (BODROGLIGETI ANDRÁS, *A szókészlet*. In: *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet*. Szerk. TELEGDY ZSIGMOND. Bp., 1972.).

A fogalmak alá- és fölérendeltségi viszonylatában van egy olyan szint, amelyre a leggyakrabban utalunk a hétköznapok világában, amelyben otthonosan mozgunk, amely

¹ A prototípus-elmélet rávilágít arra a pszichológiai realitásra, hogy a környezet elemeinek kategorizálása nem mindig a megkülönböztető lényegi tulajdonság, a szükséges és elégséges fogalmi jegyek alapján történik, hanem az ún. p r o t o t í p u s (mintapéldány) szerint. A madár fogalmát például a hétköznapi gondolkodás nem a megkülönböztető jegyei alapján (szárnyak, melegvérűség, tojásrakó jellegzetességek stb.) alakítja ki valamiféle elvont fogalmi képet alkotva, hanem inkább tipikus példák révén érti meg a fogalom terjedelmét (MERVIS, CAROLYN B. — ROSCH, ELEANOR, *Categorization of Natural Objects: Annual Review of Psychology* 32. 1981: 89—116). Ezért van az, hogy a madár prototípusa inkább veréb vagy galamb, mint pingvin vagy strucc. Ez egyben azt is jelenti, hogy az adott fogalomkörbe tartozó elemek közül egyesek prototipikusak, azaz jobb példái a kategóriának, mint mások. Ennek az a következménye, hogy a kategória elemei nem egyenértékűek, nem ugyanaz a státuszuk. Egyesek központi(bb) helyeket töltenek be, mások a kategória periférikus elemévé válnak. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a jelentésmező elemei azonos szinten sem egyenértékűek, hanem belső hierarchia jellemzi őket. Ha ez így van, akkor az adott jelentésmezőbe illeszkedő kölcsönszó besorolódik ebbe a belső viszonyrendszerbe, és jelentésmódosulása alapján a prototipikus — nem prototipikus skálán minősíthetővé válik.

természetesnek tűnik és könnyebben érthető. Az ehhez a szinthez tartozó fogalmakat, fogalmi köröket E. ROSCH terminusát követve *alapszintű kategóriák*nak nevezik (LAKOFF i. m. 32—7, 45—9; TAYLOR i. m. 48—50.).² Amikor fogalmi alá- vagy fölérendeltségről szövegünk ebben az összefüggésben, akkor a természetes, hétköznapi kategorizálási folyamatokkal összhangban az alapszintű kategória képezi a viszonyítási pontot; valamely fogalom ehhez képest értelmeződik alá- vagy fölérendeltnek. Az alapszintű kategória alkalmazása azért is hasznosnak mondható, mert segít bennünket abban, hogy pontosabban lokalizáljuk a kölcsönelemek jelentésszűkülésének színterét. Ezen az alapon pontosabban rá tudunk mutatni arra, hogy általában milyen fogalmi szintek között történik a jelentés-eltolódás.

3. A mezőösszefüggés fentebb vázolt, ismert fajtáin kívül megkülönböztethetünk másfajta mezőérintkezéseket is.

A) A nyelvben konvencionalizálódó metaforikus névátvitel kapcsolatot teremt két jelentésmező között. Ahogy a jelentésmezőn belül a különböző általánossági szinten jelölő lexémák erős érintkezésben vannak, ugyanúgy a különböző jelentésmezők a nyelvhasználatban állandósuló asszociációk révén szorosabban kötődhetnek egymáshoz. Így például a vizsgált kölcsönszóanyagban egyértelműen kimutatható a következő jelentésmezők kapcsolata: 'rongy, ill. rendetlen öltözet' — 'züllött, rendetlen nő': r. *fleandurā* 1. 'rongy', 2. 'romlott erkölcsű nő' > m. *flandura* 'ua.', r. *buleandrā* 1. 'rongy, rongyos, rendetlen öltözet', 2. 'erkölcstelen nőszemély' > m. *bulandra* 'ua.', r. *landra* 1. 'rongy', 2. 'züllött (nő)' > m. *landra* 'ua.'; 'beszédhiba, érzékszervi károsodás' — 'értelmi fogyatékoság': r. *ganga* 'beszédhibás, dadogó' > m. *ganga* 'ügyetlen, esztelen', r. *mut* 'néma, ügyetlen' > m. *mutuj* 3. 'gyengeelméjű'; *papalapte* 'tutyimutyi, nemtörődöm' > m. *papaláptye* 1. 'tutyimutyi', 2. 'híg sár'. Ez a metaforikus mezőérintkezés olyan erős, hogy az egyik jelentésmezőbe bekerült kölcsönszó felveheti a vele névátvitteles kapcsolatban levő mező jelentését. (Így például a fentebb idézett *papaláptye* 'híg sár' jelentésűvé változott, jöllehet a román etimonnak nincs ilyen jelentése.) Bizonyos jelentésmezők metaforikus érintkezése általánosan elterjedt lehet a különböző nyelvek jelentésrendszerében, már-már nyelvi univerzálékként értelmezhetők. Így például ismert az időbeli viszonyok térbeli viszonyokkal való ábrázolása vagy az értelmi műveleteket jelölő igék és az érzékelési vagy konkrét cselekvéseket jelentő igék metaforikus kapcsolata. A metaforikus jelentésmező létét az bizonyítja a legvilágosabban, hogy a névátvitteles viszony nem egyetlen lexéma jelentésszerkezetének a sajátja, hanem a jelentésmező számos eleme kapcsolódik egy olyan távolabbi jelentésmezőhöz, amelynek köszönhetően kialakul a szóban forgó lexémák átvitt értelmű jelentése.

B) Az újabb lexikológiai kutatások eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy a lexémák olyan értelemben is jelentésrendszereket alkotnak, hogy egyazon szófajon belül kölcsönösen függnek egymástól. A FABER, P. — MAIRAL, R. szerzőpáros az igék je-

² Ha a 'bútor', 'szék', 'hintaszék' fogalmak egymáshoz való viszonyát elemezzük például, akkor ezek közül a 'szék' az, amely alapszintű kategóriának tekintendő. Az alapszintű kategóriák jellemzői: 1. rámutatással, osztrénzív módon meghatározhatók; 2. a legelvontabb fogalmi szint, amelyhez még sajátos fizikai alakzat társul; 3. a kategória elemei spontánul, a tulajdonságok elemzése nélkül, érzékleti gestaltként (jól formált egészként) megragadhatók; 4. a gyerekek a fogalmi hierarchiának ezt a szintjét sajátítják el a leghamarabb; 5. a természetes nyelvekben a kategória elemeit rendszerint egyszerű szavak jelölik, míg a neki fölé- és alárendelt kategóriák tagjait gyakran morfológiailag összetett vagy grammatikailag valamilyen értelemben rendhagyó (jelölt) lexémák nevezik meg.

lentésmezőinek hierarchikus rendszerét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az igék értelmezés tekintetében más igékre való utalást feltételeznek, és így az igéknek szemantikailag kölcsönös függőségi viszonya van (The Paradigmatic and Syntagmatic Structure of the Semantic Field of existence in the Elaboration of a Semantic Macronet: Studies in Linguistics 21/1. 1997: 129—67). A nyelvi anyag vizsgálata során arra figyeltem fel, hogy nemcsak egyazon szófajon belül jön létre ilyen jellegű hierarchikus struktúra, hanem a szófajok fölött is. FABER—MAIRAL gondolatmenetét követve megállapíthatjuk, hogy például a *jár* ige alapjelentésében feltételezi a *lép* ige alapjelentését. A *lép* meghatározása pedig a *láb*-ra való hivatkozás nélkül nehezen képzelhető el.¹ A *láb* közvetve (a *lép* révén) kapcsolatban van a *jár* igével, valamint a neki fölérendelt más igékkel (*mozog*, *helyet változtat*, *változik* stb.). Ez a megközelítés első látszatra nagyon hasonlít arra, ahogyan PORZIG értelmezi a jelek szintagmatikus kapcsolatából származó mezőösszefüggést. De az itt tárgyalt jelenség ennél szélesebb körű. Nemcsak arról van szó, hogy a kollokációs szabályok megszabják, hogy szemantikailag milyen szavak milyen más szavakkal társulhatnak, hanem arról is, hogy a jelentésmezők között *közvetett* kapcsolat teremthető: két jelentésmező érintkezése más jelentésmező(k) közvetítésével valósul meg. A *láb* csak a *lép*, *jár* igékhez kapcsolódik a kollokációs szabályok szerint. De szemantikailag az igék magasabb szintű jelentésmezőivel érintkezik (*mozog*, *helyet változtat*, *változik*, *állapota módosul*). Jól mutatja ezt a *láb* főnevet tartalmazó frazémák jelentése: *lába kel* 'eltűnik, elvész' (→ *helyet változtat*, *változik a helyzete*), *bal lábbal kelt fel* 'rossz kedvű' (lelki állapot → állapotváltozás). A jelentésmezőknek erre az érintkezésére példák a következő jelentésváltozások: r. *läcüstä* 'fürgé járású' > m. *lekusztä* 'lőcselábú', r. *tápälägä* 'idomtalan láb' > m. *tapaläg* 'lomha, nehézkés járású', r. *milä* 'szánalom, irgalom' > m. *miläl* 'gondoz, gondot visel valakire'.

A közvetett mezőösszefüggés nem független a jel lehetséges szintagmatikus kapcsolataitól, de mint látható, a kollokációs szabályok kötöttségein túlnő, és az adott szó olyan fölérendelt jelentésmezőkkel érintkezhet, amelyeknek elemeivel nem alkothat szintagmatikus kapcsolatot. Másrészt a közvetett mezőösszefüggés arra utal, hogy közvetítő (rendszerint fölérendelt jellegű) jelentésmezőkkel kell számolnunk.

4. A beszélőnek az a célja, hogy mondanivalóját minél hatékonyabban, árnyaltabban, gazdaságosabban és minél expresszívebben fejezze ki. Ezeknek a kommunikációs igényeknek jelentős szerepük van mind a kölcsönzés indítékaiban, mind az olyan jelentésváltozásokban, amelyek az átvevő nyelv jelentésmezőjének hatására jönnek létre.

A nyelvi rendszerbe beilleszkedő kölcsönszó elsődlegesen nem az adott jelentésmező egészéhez viszonyul, hanem ahhoz a fogalmi szinthez, amelyen az átvevő nyelvbeli szinonimája található. (Ha alapszintű kategóriát jelöl a kölcsönszó, akkor az alapszintű szinonim párával kerül kapcsolatba, és így tisztázódik a jelentésmezőben elfoglalt helye.) A szinonima-differenciálódás ismert szabályai alapján elmondható, hogy a nyelvi rendszer nem tűri, hogy két lexémára teljes mértékben azonos szemantikai, kollokációs és pragmatikai szabályok legyenek érvényesek (KÁROLY i. m. 235, PÉNTEK JÁNOS, A román—magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása: NyIrk. 25. 1981:

¹ *jár*: 1. egymás után lépve helyét változtatja; 2. lassan ide-oda menve mozog. — *lép*: a l á b á t — a haladás, járás mozzanataként — kissé megemelve odább teszi, és testsúlyával ránehezedik. (A jelentések meghatározását az ÉrtSz.-ből vettem, a kiemelések tőlem valók.)

77—81. Itt nemcsak a denotatív funkciók elkülönüléséről van szó, hanem a kölcsönszó stilisztikai és affektív értékének, értékjelentésének változásáról is.²

Régi megfigyelés, hogy a szókölcsonzés során nagy valószínűséggel kerülnek át a másik nyelvbe azok a szavak, amelyek az átvevő nyelvből a kultúrák eltérése miatt hiányzó fogalmakat jelölnek. (Így került a magyarba a *gulászta* 'föcstej', *orda* 'édes sajt-szerű termék', *dojna* 'sajátos román népdal', *hóra* 'román népi tánc', *mamaliga* 'puliszka', *prikulics* 'állattá átalakuló, másoknak rosszat tevő lény', *telemea* 'sós túró v. sajt'; a románba pedig az olyan lexémák, mint: *ciardaş* 'csárdás', *husar* 'huszár', *guleş* 'gulyás', *gremintieş* 'garabonciás', *sir* 'szűr' stb.). De a kultúrák különbözősége miatt történő hiánykölcsonzés a jelenségnek csupán egy aspektusa. Hiszen a kölcsönzés folyamatában olyan szavak is átkerülnek, amelyeknek van szinonimájuk az átvevő nyelvben. Ezek azonban csak a denotatív jelentés szempontjából tűnnek „luxuskölcsonzés”-nek. Rendszerint a kölcsönszó jelentésvilága (használati, pragmatikai szabálya) nem azonos az átvevő nyelv jelentésbeli megfelelőjével, vagy ha igen, akkor nagyon rövid időn belül megtörténik a jelentésmódosulás (a szinonimatörvények szerinti specializálódás) vagy pedig a stilisztikai, affektív érték szerinti elkülönülés.

Mindezt az teszi lehetővé, hogy a kölcsönszó szemantikailag jelölt. Ez a jelöltsége megnyilvánul a jelentésmezőbe való beilleszkedésének módjában. Ebben a tekintetben egyrészt az vizsgálendő, hogy a jövevényszó a jelentésmező melyik szintjén kap végleges helyet (alá- vagy fölérendelt fogalomná válik, megőrzi alapszintű kategória jellegét stb.), másrészt pedig az, hogy milyen jelentésmezőbe illeszkedik a jelölt valóságterület szempontjából. Felfigyelték arra, hogy bizonyos fogalomkörök valósággal vonzzák a kölcsönszavakat. Ilyen például az értelmi vagy testi fogyatékoság, a jellem gyengesége, betegségek jelentésmezői és általában a negatív értékjelentésű lexémák csoportjai (WEINREICH, U., *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York, 1953. 58—9). A kölcsönszó jelöltsége abban is megmutatkozik, hogy gyakran a fokozatok hierarchikus rendszerviszonyában szélső helyre kerül. Hierarchikus rendszerviszonyon SZENDE ALADÁR alapján a jelentésmezőnek azt a tulajdonságát értem, hogy az adottság eltérő mértékét külön szavak jelölhetik (pl. *rossz*, *gyenge*, *gyatra*) (SZENDE i. m. 52—3). Expresszivitása folytán a kölcsönszó a beszélők számára nagyobb mértékben hordozza az általa jelölt tulajdonságot, mint átvevő nyelvbéli megfelelője. Ezért mondhatni a *zgjrcsit*-ről, hogy hatékonyabban kifejezi azt a tulajdonságot, amit a magyar *fösvény*, és ezért lehet a *félénk*, *gyáva*, *frikosz* jelentésmezőjében az utóbbi „a legerősebb intenzitású” (BAKOS i. m. 89).

Mivel a kölcsönszó szemantikai beilleszkedését az átvevő nyelvben jelentős mértékben meghatározza az, hogy milyen szintű fogalmat jelöl (az alapszintű kategóriához viszonyítva), a továbbiakban ezt a kérdést tárgyalom részletesebben. Amikor azt akarjuk eldönteni, hogy a kölcsönszó milyen szintű kategóriát jelöl, akkor a kiindulópont az átadó nyelv és kultúra szerkezete. Hiszen a különböző nyelvek bizonyos mértékben eltérő módon tagolják a valóságot, illetve egy adott kultúra sajátos mesterséges tárgyi világot hoz létre. A kölcsönszó ilyen jellege szerint három esetet különíthetünk el:

A) Ha a kölcsönszó az alapszintű kategóriához viszonyítva fölérendelt fogalmat jelöl, akkor vagy megmarad fölérendelt fogalomnak (*popor* 'nép', *boszkonya*

² Az értékjelentés fogalmát SZILÁGYI N. SÁNDORTól kölcsönöztem (Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár, 1996. 11—2). Ő értékjelentésen a beszélőközösségnek a jel tárgyához való értékelő viszonyulását érti. A jel denotatív jelentésének dimenziójában az értékjelentés is megnyilvánul. Így például az átvitt értelmű jelhasználatból is kiderül, hogy a lexémának pozitív vagy negatív értékjelentése van.

'varázslás', *povesztya* 'beszéd, mese'), vagy saját fölérendelt fogalmi körén belül jelentése változásával vagy megőrzésével szűkebb kategóriát kezd jelölni (r. *puuu* 'állat kicsinye' > *puju* 'bivalyborjú'), esetleg alapszintű kategóriává válik: *páza* ('örség' → 'ör'), *bolunzia* ('bolondság' → 'bolondozó ember').

B) Ha a kölcsönszó a l á r e n d e l t f o g a l m a t jelöl, akkor vagy megmarad alárendelt fogalomnak, és ugyanabban a jelentésben integrálódik a jelentésmezőbe (r. *copil de suflet* 'szerelemgyerek' > m. *szüflét* 'ua.'), vagy valamely minősítő jelentésjegye elvesztésével szélesebb fogalomkör jelölőjévé válik (r. *iadă* 'nőstény kecskegida' > *jáda* 'nőstény kecske', r. *ieduc* 'hím kecskegida' > *jeduk* 'kecskegida' (ZSEMLYEI i. m. 66). A *jáda* esetében a korra, a *jeduk* esetében a nemre vonatkozó minősítő jelentésjegy halványodott el a kölcsönszó jelentésszerkezetében.

C) Ha a kölcsönelem alapszintű kategóriát jelöl, akkor vagy alapszintű kategóriaként honosodik meg a jelentésmezőben (ilyenek a kulturális kölcsönnésszel bekerült szavak), vagy pedig egy minősítő jelentésjegye révén alárendeltté válik (az alapszintű kategóriának szűkebb körét kezdi jelölni).³ Mivel ennek a jelenségnek a gyakorisága, megnyilvánulási módja szám szerint messze felülmúlja a fentebb említetteket, a továbbiakban ezt fogom részletezni.

Az utóbbi esetben az alárendelt kategóriává váló kölcsönszó jelentésszerkezetének minősítő jegye vagy az etimon eredeti jelentéséből származik, vagy pedig az átvevő nyelv adott jelentésmezőjébe integrálódva társult hozzá. Ezt szemléltetik a következő adatok: r. *bucia* 'gyenge minőségű gyapjú' > m. *bucsa* 'ua.', r. *balanță* 'mérleg' > m. *bálanca* 1. 'függőmérleg', 2. 'hídmérleg', r. *ciorsăi* 'életlen szerszámmal vág' > m. *csarszajál* 'kapával felületesen dolgozik', r. *durdana* 'testes nő' > m. *durdána* 'ua.', r. *semăna* 'vet' > m. *szēmēnel* 'újévi köszöntéskor gabonát hint a földre', r. *varză* 'káposzta' > m. *várza* 1. 'éretlen káposzta', 2. 'hordós (savanyú) káposzta'. A *bálanca*, *murás*, *várza*, *szemenel* esetében ez a minősítő szemantikai jegy a jelentésmezőbe való beilleszkedés során társul a kölcsönszóhoz. A *bucsa*, *durdána*, *csarszajál* etimonjai denotatív jelentésükben már tartalmazznak minősítő jelentésjegyet. Hogy ennek a jelenségnek az összetevőiről árnyaltabban szólhassak, a következőkben belső jelentésszerkezetük alapján megkülönböztetek általánosan megnevező és minősítő főneveket, illetve igéket. (A melléknevek eleve minősítő jellegűek, ami nem azt jelenti, hogy nem tapadhat hozzájuk minősítő jelentésjegy. A fentebb idézett *murás* melléknévhez a 'barna' minősítő jelentésjegy járult.) Az általánosan megnevező főnév vagy ige denotatív jelentésszerkezete nem tartalmaz kifejezett módon minősítő jelentésjegyet, csupán utal a denotátumra. Ebben az értelemben a *ló* általánosan megnevező főnév, a *gebe* pedig minősítő, mivel a *gebe* alapjelentése ('sovány ló') két komponensű. Az egyik komponens ('ló') kategorizálja a jelöltet, a másik ('sovány') minősíti. Az előbbi kategorizáló, az utóbbit minősítő jelentésjegyek nevezem. A *beszél* ige általánosan utal a cselekvésre, a *hadar* ('gyorsan beszél') a cselekvés módját jelölve minősíti a megnevezett cselekvést. Ilyen értelemben a *vet* ige általánosan utal a cselekvésre anélkül, hogy a cselekvés módját, eszközét vagy alkalmát pontosan megjelölne, míg a fentebb idézett *szēmēnel* minősítő, mivel denotatív jelentésében a tárgyra, alkalomra, helyre vonatkozó jelentésjegyek (1. gabonát, 2. újévi köszöntéskor, 3. a földre) szűkítik használatának szemantikai lehetőségeit. A minősítő főnév (*gebe*) kategorizáló jegye ál-

³ A csángó nyelvjárásra ez csak egy bizonyos mértékben érvényes. A csángó nyelvjárás olyan sajátos nyelvállapotot tükröz, hogy ebből a szempontból sem vizsgálható a többi magyar nyelvváltozatokkal egy szinten, mivel a csángó közösség a domináns kétnyelvűségnek olyan állapotában van, hogy az anyanyelv természetes „védekező” mechanizmusa meg bomlott.

talában alapszintű kategória ('ló'). Ezért mondhatni, hogy a minősítő lexéma többnyire egy alapszintű kategóriát nevez meg azáltal, hogy annak valamely tulajdonságát előtérbe helyezi. A minősítő jelentésjegy megléte mellett szól az az érv is, hogy minősítő lexémákkal nem használhatunk olyan jelzőt, amely ellentétes a denotatív struktúrájában megjelölt minősítéssel. Nem mondhatjuk azt, hogy *kövér gebe* anélkül, hogy meg ne sértenénk a szemantikai alapú kollokációs szabályokat, de azt igen, hogy *kövér ló*. Ez a szemantikai összeférhetetlenség a minősítő jelentésjegy jelenlétéből származik. A kategorizáló és minősítő jelentésjegy együttes megnevezése a továbbiakban *j e l e n t é s s é m a*. A jelentésséma úgy határozható meg, mint a szó általános szemantikai váza, amely tartalmazza mindazokat a jelentéskomponenseket (jelentésjegyeket), amelyek olyannyira szerves tartozékai a szó denotatív jelentésének, hogy ezekre elkerülhetetlenül utalni kell a szótári meghatározás során.⁴ A jelentésjegy fogalma a továbbiakban nem tévesztendő össze a *s z é m a* terminussal. A séma a jelölt valamely lényegi tulajdonságjegyére utal: *férfi*: [+humán, +felnőtt, +hímnemű]. A jelentésjegy valamely „járulékos”, esetleges tulajdonságra is utalhat, olyan attribútumokra, amelyeket a hagyományos megközelítés nem tekint kategorialis („lényegi”) fogalmi jegynek. Ilyenek többek között az értékminősítő jelentésjegyek egy része. Az olyan tulajdonság, mint a 'kopott, elhasznált' vagy az 'éretlen', általában nem értelmeződik olyan fogalmi jegyként, amelynek alapján az adott fogalmi körön belül a tárgyakra egy újabb osztálya alakul. Márpedig — amint ez a későbbiekben kifejtésre kerül — a kölcsönszók egy részének éppen ilyen értékminősítő jegyekkel gazdagodva szűkül a jelentése.

Ez a jelentésjegyekre alapozó megközelítés azért szükséges, hogy a továbbiakban pontosabban számot adhassunk a jelentésmezőbe beilleszkedő kölcsönszó szemantikai jellegű változásairól.

5. Ha a kölcsönszó minősítő lexéma, akkor többnyire a minősítő jelentésjegy lesz az a szemantikai alap, amely a jelentésváltozást, az átvevő nyelvbe való szemantikai beilleszkedést meghatározza. A következő jelentésváltozások ezt példázzák: r. *fātālāu* 'hermafrodita' > m. *fataró* 1. 'meddő (állat)', 2. 'hermafrodita', 3. 'homoszexuális', 4. 'kappan', r. *murgā* 'pej ló' > m. *murga* 2. 'kis termetű sovány ló', r. *murgā* 'piros színű ökör vagy tehén' > m. *murga* 3. 'rossz, kivénhedt tehén', 4. 'vörösesharna hátú disznó', r. *notin* 'fiatal ló, csikó' > m. *nótyin* 'gebe', r. *racameṭ* 'leveli béka' > m. *rákányec* 'varangyos béka', r. *ṭap* 'bakkecske' m. *cáp* 1. 'bakkecske', 2. 'őzbak' 3. 'hibásan herélt félig kos-bárány', 4. 'későn, 2–3 éves korában herélt bika', r. *godac* 'egyéves malac' > m. *godák* 1. 'ártánymalac', 2. 'kocamalac', r. *aplecātor* 'bárány nélkül fejt juh' > m. *pleketor* 1. 'olyan juh v. tehén, melyet bárány vagy borjú nélkül fejnek', 2. 'meddő (tehén, juh)', 3. 'kisborjas tehén'. A *fataró* és a *cáp* esetében a nemre vonatkozó minősítőjegy szolgált a jelentésváltozások alapjául. Más esetekben (*murga*, *nótyin*, *godák*) a minősítettség nagyobb mértékű változáson ment át: szín helyett kor (*murga* 3.) vagy más tulajdonság: méret, külalak (*murga* 2.) jelölőjévé vált. Ugyanígy változhat a korra vonatkozó minősítő jelentésjegy, felcserélődve más tulajdonságra (külalakra, nemre) való utalással (*nótyin*, *godák*). A *pleketor* jelentésváltozásában már nem is annyira az önálló jelentésjegyeket, hanem jelentésjegyek viszonyát kell elemezni. A *pleketor* etimónjának

⁴ A kognitív szemantikában újabban a szó jelentésének enciklopédikus jellegét hangsúlyozzák: mindaz, amit tudunk a jelöltről, valamilyen mértékben belejátszik a szó értelmezésébe (LAKOFF i. m. 1987. 79—84, LANGACKER i. m. 1987. 63). Célszerűbb azonban a nyelvi jelentést csupán olyan jelentéskomponensekre korlátozni, amelyeknek nyelvhasználati következményei vannak, mint ahogy azt a *kövér gebe* jelentésbeli összeférhetlensége szemlélteti.

referenciális jelentésszerkezete háromelemű: 1. 'juh', 2. 'bárány nélkül', 3. 'fejt'. A kölcsönszó második jelentése szerint úgy integrálódott az adott magyar nyelvjárási jelentésmezőbe, hogy elhomályosult a fejésre vonatkozó minősítő jegy, így alakult ki a 'meddő' jelentés. (Ennek még az is kedvezett, hogy a nem egészséges nemiségre vonatkozó jelentésmező rendkívül gazdag román eredetű kölcsönszavakban.) A *pleketor* harmadik jelentésének kialakulásában nemcsak a fejésre vonatkozó minősítő jegy elhomályosulásával kell számolnunk, de azzal is, hogy módosult a megmaradt minősítő jegy: 'bárány, borjú nélkül' → 'borjú (nélkül)' → 'borjas'. A második jelentés létrejöttében a minősítő jelentésjegy elhomályosulása a felelős, a harmadik jelentésben pedig a minősítő jelentésjegy módosulása. De a jelentéssémában nem feltétlenül a minősítő jelentésjegy módosulása. Előfordul, hogy a kategorizáló jegy fogalmi köre változik. A *pleketor* által jelölt tulajdonság a magyarban nemcsak a juhra vonatkozatható, hanem a tehénre is. Ez a jelentésbővülés alapja lett a második és harmadik jelentés kialakulásának. A *csorszuj* jelentésváltozása is erre a folyamatra utal: r. *cioarsă* 'életlen vágószerszám' > m. *csorszuj* 'elhasznált edényfélék'. Itt azonban nemcsak a kategorizáló jegy változott ('vágószerszám' → 'edényféle'), hanem ezzel együtt a minősítő jegy is, ami azt példázza, hogy a kategorizáló vagy a minősítő jelentésjegy módosulása mindkét jegyre hat, vagyis a jelentésszerkezet egésze változik. Ilyen értelemben mondhatni, hogy a kétféle jelentésjegy megkülönböztethető ugyan, de nem választható el.

Ezek a jelentésváltozások azt mutatják, hogy egy minősítő kölcsönelem virtuálisan két jelentésmezőbe integrálódhat: (1) a kategorizáló jegy szerinti fogalomkörbe vagy (2) a minősítő jegy meghatározta jelentésmezőbe. A *murga* 3. és 4. jelentése azt mutatja, hogy a 'piros színű ökör vagy tehén' jelentésű r. *murgă* jelentésszerkezetének mind a kategorizáló, mind a minősítő jelentésjegye módosult a magyarban, és így két jelentésmezőbe is integrálódhatott. (Mind a dísznó-, mind a tehénfajtákat tagoló jelentésmezőt tovább tagolta.)

Különösen az igék esetében gyakori, hogy a jelentésséma olyan összetett jelentésváltozásokon megy át, mint amilyen a *pleketor* esetében látható. Ilyenkor többnyire a jelentésmezők szűkebb, kevésbé általános cselekvésnevekkel válnak árnyaltabbá, aminek az a következménye, hogy az általánosabb jelentésű magyar szinonima veszít megterheltségéből: r. *a hodrinca* 'összevissza beszél' > m. *hodrinkál* 'felületesen dolgozik', r. *a tînji* 'betegeskedik, kornyadozik' > m. *ténzsikál* 'étvágy nélkül, ímmel-ámmal eszik', r. *a priponi* 'odakötöz' > m. *priponyál* 'megköt egy elszakadt szálát a szövőszéken', r. *a hîrbui* 'tönkretesz, elrongál' > m. *hurbol* 'ruhaneműt elnyű, elvisel', r. *a spovedi* 'gyónik' > m. *szpovegyál* 'sokat beszél', r. *a cíрпи* 'foltoz; kohol, kitalál' > m. *kerpál* 1. 'foltoz, javít', 2. 'összevissza beszél' (BAKOS i. m. 337), r. *a vopsi* 'fest' > m. *vépszil* 'pirostojást fest', r. *a monta* 'párosít' > m. *montál* 'mesterségesen megtermékenyít', r. *a subrinta* 'juhot a hasa alatt, tőgye körül megnyír' > m. *szubrintál* 'ua.'. Az igéknél a minősítő jelentésjegyek szerepét betölthetik kötött igei bővítmények, valamint azok a szabad bővítmények (pl. módhatározók), amelyek szerves részként kapcsolódnak az ige denotatív jelentésstruktúrájába. Akárcsak a főnevek esetében, az ige jelentéssémájának változása valamennyi jelentésjegyet érintheti. (A *hodrinkál* jelentésében mind a cselekvést kategorizáló jegy ('beszél' → 'dolgozik'), mind a minősítő jelentésjegy ('összevissza' → 'felületesen') módosul. Megjegyzendő, hogy ez a módosulás a leggyakrabban a jelentésjegyek mezőérintkezésével függ össze. (Az 'összevissza' és a 'felületesen' minősítő jegyek a negatív értékjelentés határozók mezőjében találkoznak.) A megfelelő magyar jelentésmezőben ezeknek a román igéknek általában megtalálható a szinonima értékű párjuk, de a szinonima-differenciálódás törvényei szerint azoktól elkülönülnek. Az egyik leggyakoribb módja az elkülönülésnek éppen a jelentésséma módosulása. (Ha a jelentésséma nem

módosul, akkor a stilisztikai, affektív vagy pragmatikai értéke változik.) Ez a konkretizálódás, jelentésszűkülés a jelentésmezőben alárendeli a kölcsönszavakat alapszintű magyar megfelelőjüknek (*odaköt* → *priponyál*, *elrongál* → *hurbol*, *fest* → *vépszil*). A minősítő jelentésjegyek konkrétsága arra is utalhat, hogy a kölcsönszó már az átadó nyelvben szakterminus jellegű (*szubrintál*). A jelentésmódosulás az igék vonatkozásában is többféle jelentésmezőt érinthez. A *kerpál* a 'dolgozik, munkálkodik' és a 'beszél' jelentésmezőt egyaránt gazdagította.

A román nyelvbe átkerült magyar kölcsönszavak szemantikai változásai is a fentebb vázolt jelenségekre utalnak. A következő, TAMÁS LAJOS idézett monográfiájából vett adatok szemléltetik a jelentésbeli folyamatok párhuzamát: m. *szerszám* > r. *sursamur* 'a földműves szerszámai', m. *kondás* 'disznópásztor' > r. *condas* 'kecskepásztor', m. *gazda* > r. *gazdă* 'orgazda', m. *barna* > r. *barna* 'sötétbarna', m. *ilács* 'villásszarvú' > r. *ilaci* 'rövid szarvú', m. *egres* > r. *agris* 'éretlen szőlő', m. *felel* 'válaszol' > r. *felelui* 'pimaszul válaszol, felesel', m. *kefél* > r. *chefeleşte* 'fenyezi a cipőjét', m. *szurkál* > r. *surcăli* 'pipatómlővel vagy hegyes pálcával tisztogatni'. Itt is általában az tapasztalható, hogy a jelentésmezőbe való beilleszkedése során a minősítő vagy minősítívő vált kölcsönszó nem a jelentésmező központi helyére kerül (ahol általában alapszintű kategóriát jelölő, megnevező szavak találhatók), hanem alsóbb szintekre, azáltal, hogy minősítettsége folytán elkülönül a román nyelvbeli szinonima párjától. Ennek az oka magyarázható a kölcsönzést meghatározó konkrét kommunikációs kontextussal: a lexéma jelentésének értelmezése az aktuális jelentésre korlátozódott. De ez nem semlegesíti a jelentésmezőnek tulajdonított hatást, amely, mint látható, szabályszerűen működik: a kölcsönszó helye a jelentésmezőben a már meglévő lexémákhoz viszonyítva jelölődik ki. A kölcsönzött főnevek a románban — akárcsak a magyarban — szűkebb, kevésbé általános kategóriát kezdenek jelölni a hozzájuk társított minősítő jelentésjegy révén, általában annak a kategóriának lesznek a jelölői, amelynek nincs az adott nyelvben neve, azaz lexikalizálódott megfelelője.⁵ A magyarból kölcsönzött igék jelentéssémája ugyanazon módon változott, mint az elemzett román kölcsönszavak jelentésszerkezete: a minősítő jegy konkretizálódott (*chefeleşte*), a határozói szerepű minősítőjegy az átvevő nyelvbeli megfelelőjéhez viszonyítva pontosította a jelentést (*felelui*, *surcăli*).

6. Általánosnak mondható az a tendencia, hogy a jelentésszűkülésen átment kölcsönszó az alapszintű kategóriához viszonyítva alárendelt fogalmat jelölve honosodik meg az adott jelentésmezőben. Ez a jelentésváltozás gyakran úgy történik, hogy a kölcsönszó denotatív jelentésszerkezete valamilyen minősítő jelentésjeggyel gyarapodik. A kölcsönelem jelentéssémájának minősítő jegye vagy a tárgyak fizikai tulajdonságainak leíró szempontú csoportosítását szolgálja, vagy pedig értékelő mozzanatot visz a lexéma jelentésszerkezetébe. Az utóbbi esetben tartozó kölcsönszavaknak értékjelentése van.

⁵ Elvileg a különböző nyelveken bármilyen fogalmat ki lehet fejezni, attól függetlenül, hogy van-e az adott nyelvben a fogalomra lexikalizálódott nyelvi jel vagy nincs. De a jelentésmező és a nyelvhasználat szempontjából nem közömbös az, hogy az adott nyelv hogyan tagolja a világot. A tárgyak az ember számára sokféle tulajdonság halmazaként konstituálódnak. A minősítő főnév vagy ige a jelölt dolgot vagy cselekvést egyetlen tulajdonsága alapján, azaz egy nézőpontból nevezi meg, így egy sajátos kategóriába sorolja, és ezzel elkülöníti megnevező jelentésű párjától, önálló tudati tárggyá formálja. Másrészt más a kommunikációs értéke, gyakorisága az egyszavas kifejezésnek, mint a többszavas lexikológiai egységnek (KÁROLY I. M.). Egy minősítő lexéma kommunikációs értéke minden bizonnyal nagyobb, mint egy többszavas leíró lexikológiai egységé. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nyelvhasználatban a minősítő nyelvi jel a jelölt adott tulajdonságára irányítja figyelmünket, és ezáltal a dolog más tulajdonságai háttérbe szorulnak.

A) A tárgyak fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítésben a tárgynak valamely tulajdonsága úgy kerül előtérbe, hogy ezáltal elkülönítődik a kategória központi elemeitől, a fogalomkörön belül egy részfogalom jön létre. Vagyis a jelentésmező tovább tagolódik. A tárgyak fizikai tulajdonságai szerinti minősítés a következő szempontok alapján csoportosítható:

1. Méret: r. *broască* 'béka' > m. *braszka* 'nagyobb béka', r. *ciocan* 'kalapács' > m. *csokán* 'a kovács nagykalapácsa', r. *dubă* 'juhkolomp' > m. *duba* 'nagy kolomp', r. *căpușă* 'kullancs' > m. *këpusa* 'nagy kullancs', r. *cecină* 'fenyőág', 'fenyő' > m. *csetenye* 'kicsi fenyő', r. *cimpoi* 'börduda' > m. *csimpolya* 'kis dob', r. *topor* 'fejsze' > m. *topor* 'kis fejsze'. Mihez képest kisebb vagy nagyobb a kölcsönszó által jelölt tárgy? A megszokotthoz, az általánosan elfogadotthoz, egyszerűen a prototípushoz viszonyítva, amelyet általában az anyanyelvi színvonal jelöl. A jelentésmező központi helyét elfoglaló alapszintű kategória értékű név (*fejsze, kalapács, kolomp*) általános jelentéséhez hajlamosak vagyunk prototipikus tulajdonságjegyeket társítani (mintapéldányszerű méret, alak, anyag stb.). Ezt a tendenciát erősíti a kölcsönszó szemantikai specializációja.⁶ Hasonló jelentésváltozási tendencia kimutatható a románba átkerült magyar kölcsönszavak esetében is: m. *boglya* ~ *buglya* > r. *boaghe* 'nagyobb szénabolya'; m. *tó* > r. *tău* 'kisebb tó'.

2. Anyag: r. *bloc* 'tömb' > m. *blokk* (cs) 'agyagtömb', r. *joșcă* 'zacskó' > m. *cóska* 'vászonzacskó', r. *cearșaf* 'lepedő' > m. *csërsáf* (cs) 'gyolcslepedő', r. *fundat* 'szöttes' > m. *fundăt* 'gyapjútakaró', r. *oală* 'fazék' > m. *óla* 'cserépfazék', r. *picătura* 'csepp' > m. *pikătura* 'orvosságcsepp', r. *strat* 'réteg' > m. *sțrăt* (cs) 'agyagréteg', r. *coșciug* '(vesszőből font) kosár' > *kostyug* 1. 'vesszőből font kézikosár', 2. 'méhkas', 3. 'vesszőből font kútkáva', r. *măturoi* 'nagy seprű' > *mëturoj* 'nyírágseprű'. A *kostyug* példája egyértelműen bizonyítja, hogy a jelölt anyagra vonatkozó minősítő jegy a jelentésváltozások alapjául szolgálhat. A *mëturoj* pedig azt szemlélteti, hogy a kölcsönszó akkor is felvehet anyagra vonatkozó minősítő jegyet, ha a román etimon eredetileg nem tartalmaz ilyent. Ilyen irányú jelentésváltozásra mutat néhány románba átkerült magyar kölcsönszó is: m. *ablak* > r. *obloc* 'faablak'; m. *csésze* > r. *cesă* 'porcelán csésze'.

3. Nem: r. *berbec* 'kos' > m. *berbécs* (2.) 'bakkecske', r. *notin* 'fiatal bárány' > m. *nôtin* 'egy- vagy kétéves nöstény bárány'. A román nyelv grammatikai eszközökkel jelölni tudja a nemet, és ez a jelölés kötelező érvényű. A románban — nagyon kevés kivételtől eltekintve — nem beszélhetünk emberről vagy állatról úgy, hogy nyelvtani szabályokkal ne jelöljük meg a nemét. (A románban ember és állat megnevezése esetén a grammatikai és a természetes nem rendszerint megegyezik.) Ennek az a következménye, hogy az adott jelentésmező ebben a vonatkozásban tagoltabbá válik, és ez a kölcsönzés mikéntjét is meghatározza. A románban a bárány fogalmát három lexémával jelölhetjük: a *miel* hímnemű főnév ugyan, de kevésbé utal a természetes nemre, inkább általában jelenti a 'bárány'-t, ezzel szemben a *mior* és a *mioară* a 'hím', illetve a 'nöstény' minősítőjeggel pontosítja a jelentést. Jóllehet a *miel* az elterjedtebb, ez nem került át kölcsönzőként a magyar nyelvbe. Ennek oka többek között az lehet, hogy a *miel* jelentésbeli használati szabálya (vagyis a jelentésmezőbeli helye) megegyezik a magyar *bárány*-éval. Ez a példa a jelentésmező tagoltságának meghatározó szerepén kívül azt is érzékelteti, hogy miért minősítő jellegű (vagy válik azzá) a kölcsönszavak többsége. A már megho-

⁶ Kognitív pszichológiai kísérletekre hivatkozva mondja TAYLOR, hogy a tárgyak osztályozásában jelentős szerepe van a tárgyak olyan tulajdonságainak, amelyeket korábban esetleges fogalmi jegyeknek tekintettek. Ilyen például a méret. LABOV szerint egy tárgy annál nagyobb mértékben része egy adott kategóriának, minél közelebb áll az optimális dimenzióhoz, vagyis a prototipikus mérethez (TAYLOR i. m. 41—2).

nosodott kölcsönszó nem szükségszerűen azt a minősítő jelentésjegyet őrzi meg, amelynek okán átkerült nyelvünkbe. Gyakran előfordul, hogy új minősítést kap, és ez az új minősítő jegy vagy beleolvad a régibe, vagy elhomályosítja. Így lett a *mióra* a magyar nyelvváltozatokban 'egy-két éves (nőstény) bárány', illetve 'egy-két éves bárány' jelentésűvé. Az utóbbi esetben a korra vonatkozó minősítő jegy előtérbe került a nemre vonatkozóval szemben. Az ilyen jellegű változás megfigyelhető más állatra vonatkozó minősítő lexéma esetében is (*nótin*). Látható, hogy e jelenség miatt a minősítő jegyek szerinti csoportosítást nem szabad merevnek érteni. A *mióra* tagja lehet mind a nem, mind a kor szerinti minősítő csoportnak.

4. É l e t k o r : r. *mătușă* 'ányg' > m. *matusa* 'idősebb anyg', r. *fițiingău, fițiingoi* 'városi, aki falura jött' > m. *ficiingoj* 'kamasz', r. *cotoc* 'kandúr' > m. *koťok* 'kamasz'. Ugyancsak az életkorra vonatkozó minősítésekkel gazdagították a szómezőt a következő átvételek: *kęcel* 'kölyökkutya'; *kirlán* 'egyéves bárány v. csikó'; *minzáló, nótyin* 'egyéves bárány'; *mica* 'fiatal, 3–4 hónapos bárány'; *mátor* 'öreg kos'; *tercuj* 'két év körüli bárány, főleg kos'; *zsonkuc* 'fiatal ökör' (r. *juncuț* 'egyéves borjú'); *braszka, cinka* 'serdüľő lány'; *fiťyinkó, kotingány, nándros, cángó* 'kamasz, serdüľő fiú'; *bába, babatyi, batrin, hásko, hįrka, szkába* 'öregasszony'; *mósuj* 'öregember'.

5. S z í n : r. *sochină* 'vízmosás, gödör, odú' > m. *ęszkocsina* 'fekete termőföld' (moldvai csángó adat), r. *racateț* 'béka' > m. *rákámęc* 3. 'zöld leveli béka', r. *zimfi* 'rece, fog, bevágások, rések' > m. *zámс* 'fekete irhaszegő a mellrevalón' (moldvai csángó adat). A román regionális nyelvváltozataiban színre utaló, alárendelt kategóriát jelölő lexémák meglehetősen nagy számban fordulnak elő. Ezek többnyire jelentésük változása nélkül kerültek át az erdélyi magyar nyelvjárásokba, éppen denotatív jelentésük speciális jellege folytán: *bala* 'fehéres szőrű állat'; *baláj* 'fehéres-sárgás szőrű állat, hirtelenszöke ember'; *balán* 'fehér, szöke színű állat, ember'; *baluka* 'fehéres-sárgás színű állat', *belice* 'fehér gyapjas bárány v. juh'; *breáz* 'hóka, illetőleg fehér orrú állat'; *brumaria* 'kékes-szürke (gyapjas birka)'; *bukeláj* 'a szájánál fekete, egyebütt szürke v. fehér gyapjas juh'; *csára* 'fekete képű ember', *csęrnit* 'nagyon sötét szürke, pirosas színű juh'; *gyósa* 'fehér kecske' (r. *ghioș, ghiușă* 'fehér szarvú (ökör); kecskenév'); *kudál* 'fehér farkú ökör'; *láj* 'szürke színű (juh)' (r. *lai* 'fekete, fehérrel keverve'); *mucsed* 'kékes-szürke gyapjas juh'; *murga* 'piros színű ökör v. tehén'; *szęjin* 'szürke gyapjas (juh)'; *szur* 'szürke, deres (ló)'; *vakara* 'sárga v. fekete pettyes pofájú juh'; *városa* 'piros pofájú juh'.

Mint látható, itt elsősorban az állatok színére vonatkozó kölcsönelemek találhatók. Ismert, hogy a juhtenyésztésre vonatkozó jelentésmező a maga egészében rendkívüli árnyaltsággal tagolt a román nyelvben, és így olyan minősítő lexémákat tartalmaz, amelyek a magyar nyelvben nincsenek meg. Az *oaiе* 'juh' jelentésű szó mint megnevezés nem került át a magyarba (a *váję* kizárólag juhűző kifejezésekben fordul elő: *nye váję!*), pedig a románban ez a legelterjedtebb, a leggyakoribb a juhra vonatkozó szavak között. Ez olyan általános jelentésű, prototipikus esetet jelölő név, amelynek kifejezésére a magyar alapkategória szintű *juh* tökéletesen megfelel. Ugyanígy a *kál* 'ló', a *vaka* 'tehén' és a *gęjina* 'tyúk' csak állatterelő kifejezésekben jelenik meg, jóllehet bőven van olyan kölcsönszó, amely a ló, a tehén és a tyúk különbözö „változatait” jelöli: *kirlán* 'egyéves csikó'; *mokány* 'apró termetű, zömök, edzett ló'; *murga* 'pej ló'; *munz* 'csikó'; *brįnkáló* 'meddő tehén'; *csuliga* 'fęlszarvú tehén'; *ester* 'magtalan tehén'; *pleketor* 3. 'kisborjas tehén'; *gala* 'csupasz nyakú tyúk'; *flityinkó* 'kakas formájú tyúk'; *pisztric* 'tarka, pettyes, iromba tyúk'.

6. F u n k c i ó : r. *ceaun* 'üst' > m. *csaun* 'pálinkafőző üst', r. *furtun* 'gumicső' > m. *furtun* 'bor szívására használt gumicső, lopó', r. *canal* 'csatorna' > m. *kánál* 'facsúsztató csatorna' r. *lespede* 'kőlap, lapos kő' > m. *leszpegye* 'kőttespalcacsinta-sütő kő', r. *pietrică* 'kövecske' > m. *pętricsika* (cs) 'kapókő', r. *strună* 'zsineg' > m. *eszt-*

ruma (cs) 'halászsineg'. Megjegyzendő, hogy a tárgyak nyelvi és nem nyelvi osztályozásában jelentős szerepe van a tárgy funkciójának (TAYLOR i. m. 40—2).

7. F a j. A szakirodalomban erről a mezőösszefüggésről írtak a legtöbbet a nem és a faj érintkezéseként vizsgálva a kérdést (BAKOS i. m. 1982.; ZSEMLYEI i. m. 1979. 66; PÉNTEK i. m. 1981. 79—80). Ebben a megközelítésben a jelenség valamivel szűkebb körű, mivel itt csak az alapszintű kategória és az alárendelt fogalom viszonyaként válik a vizsgálat tárgyává: valamely alapszintű kategóriát jelölő román kölcsönszó a magyarban fajtára utaló minősítő jeggyel gazdagodva alárendelt fogalommá válik: r. *ardei* 'paprika' > m. *árdéj* 'édespaprika', 'paradicsompaprika', r. *balanța* 'mérleg' > m. *bálánca* 1. 'függőmérleg', 2. 'hídmérleg', r. *broască* 'béka' > m. *braszka* 'varangyos béka', r. *burduhan* 'bendő, has' > m. *burduhány* 'tehenbendő', r. *burtucă* 'kút' > m. *burtuka* 'bodonkút', r. *butuc* 'tőke' > m. *butuk* 'kucsma készítéséhez való fatőke', *căruța* 'szekér' > m. *karuca* 'ökörszekér', r. *mașină* 'gép' > m. *másina* (cs) 'cséplőgép', 'mozdonygép', r. *racateț* 'béka' > m. *rákáméc* 2. 'varangyos béka', r. *teleagă* 'taliga' > m. *tyelága* 'eketaliga', r. *prune* 'szilva' > m. *prunye* (cs) 'nyári szilva'.

B) Értékminősítő jelentésjegyek. A szavak értékminősítő jelöltségének jelentős szerepe van a kölcsönzés motivációi között. Az ilyen irányú vizsgálatok arra válaszolhatnak, miért van az, hogy bizonyos jelentésmezők rendkívül gazdagok kölcsönszavakban, míg más fogalomköröket alig érintette a nyelvi interferencia. SZILÁGYI N. SÁNDOR a kölcsönelemek értékjelentését az *etnocentricitással* összefüggésben vizsgálta (Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsönzésben. Kézirat). Ez a megközelítés alkalmasnak tűnik az értékjelentés vetületeinek értelmezésére.

Az értékjelentés alapján a szavak két nagy szemantikai tömbbe szerveződnek: pozitív, illetve negatív értékjelentésű szavak csoportjába. A negatív értékjelentésű lexémák negatívakkal, a pozitív értékjelentésűek pozitívakkal lépnek szemantikai érintkezésbe, hiszen a tulajdonságok nem elszigetelten léteznek a világban, hanem kölcsönösen feltételezik egymást. Az ember hajlamos az adott tulajdonságot bizonyos rokonnak érzett tulajdonsággal asszociálni (pl. testi fogyatékoság — értelmi fogyatékoság), akkor is, ha a kettő között nincs objektív kauzális kapcsolat. SZILÁGYI N. SÁNDOR ezt a jelenséget a *szolidáris értékek vonzásának* nevezi. Ilyen értelemben a negatív értékjelentésű szavak például olyan közös jelentésmezőt képeznek, amelyeknek elemei között bonyolult szemantikai kapcsolatok alakulnak ki, amennyiben egyetlen negatív értékjelentésű elem több más negatív értékjelentésű lexémával asszociatív kapcsolatba léphet. A szókölcsönzés folyamata azért vizsgálható sikeresen az értékjelentések kétpólusú struktúrája alapján, mert szorosan összefügg a szinten két ellentétes dimenzió mentén szerveződő etnocentrikussággal: a Mi és a Mások (Nem Mi) oppozíciójával. A Mi pólushoz a pozitív értékek kapcsolódnak (természetes, okos, ügyes, ép, egészséges, erős, jó, értékes stb.), a Mások pólushoz pedig a negatívak (nem természetes, buta, ügyetlen, csonka, testi fogyatékos, beteg, gyenge, rossz, értéktelen). Mivel az újabb kölcsönszó bizonyos mértékben még magán hordja az idegenszerűséget, a beszélők számára alkalmasabbnak tűnik az olyan negatív értékű tulajdonságok jelölésére, amelyeket az illető etnikai közösség nem tart magára igazán jellemzőnek, amelyeket öntudatlanul is szeretne magától elhárítani — mint olyanokat, amelyek inkább a Mások csoportot jellemzik. Ez a szociálpszichológiai szempont azért is tűnik megalapozottnak, mert magyarázatként szolgálhat olyan nyelvi jelenségekre, amelyeknek az oka még nincs tisztázva. Miért van olyan nagy számú pejoratív jelentésű kölcsönelem mind a román, mind a magyar kölcsönszavak sorában? Mivel magyarázható a jelentős mértékben érvényesülő pejorációs folyamat? A vizsgált kölcsönszóanyagban a mellénevek 80%-a (206), az igék 30,51%-a (94), a főnevek 8,23%-a (171) negatív értékjelentésű, pejoratív.

A jelenség párhuzamos a minősítő lexémák jelentéssémájának eddig tárgyalt módosulásaival. Itt is arról van szó, hogy adott egy kölcsönszó, amelynek a magyar jelentésmezőben van jelentésbeli ekvivalense, de a jelentésbeli differenciálódás céljából egy minősítő jegy társul hozzá. Ha a minősítő jelentésjegy valamely értékre való utalást feltételez, értékminősítő jegynek nevezem. Az értékminősítő jegy a minősítő jelentésjegy sajátos fajtájának tekinthető, mivel a szemantikai integrációban ugyanazt a funkciót tölti be: kijelöli, pontosítja a kölcsönszó jelentésmezőbeli helyét. Az átvevő nyelvbéli szinonimapárjuktól a következő értékminősítő jelentésjegyek szerint különülhetnek el, illetve válnak minősítő lexémává a kölcsönszavak:

1. Rossz, elhasznált, rosszul sikerült: r. *buci* 'kender v. gyapjú' > m. *bucsa* 3. 'gyenge minőségű gyapjú', r. *talancă* 'kolomp' > m. *tálánka* 2. 'rossz hangú, repedt kolomp', r. *măturoi* 'nagy seprű' > m. *měturoj* 2. 'elkopott vesszőseprű', r. *palaneț* 'lepény' > m. *palanyica* 'sikerületlen, vagy vastagra sikerült palacsinta (tréf.)' (BAKOS i. m. 425), r. *cocoradă* 'töltött lepényféle' > m. *kokoráda* 'vastagra sikerült palacsintaféle' (ZSEMLYEI i. m. 21). Ebbe a csoportba sorolható az éretlen vagy túlérett növényre vonatkozó értékminősítés: r. *cepoi* 'nagy hagyma' > m. *csepoj* 'fejetlen, még ki nem fejlődött hagyma', r. *a lupi* 'nem érik vagy túl gyorsan érik (gabona, gyümölcs)' > m. *hutyit* 'fejetlen maradt (gabonaszem, szilva)', r. *corcuduș* 'kerekszilva' > m. *kurkudus* 'éretlenül maradt szilva', r. *varză* 'káposzta' > m. *várza* 2. 'éretlen káposzta'.

2. Testi vagy szellemi fogyatékos: r. *oacheșă* 'barna arcború, fekete szemű ember'; 'szeme körül fekete karikás juh' > m. *vakisa* 6. 'rövidlátó (ember)', r. *geambaș* 'lókereskedő, lótolvaj' > m. *dzsámbás* 'rossz járású (ember, ló, kutya)', r. *crac* 'lábszár' > m. *krák* 5. 'görcsbelű (ember)', r. *mălai* 'köles, kukorica (szem, liszt)' > m. *málé* 8. 'együgyű, gyámoltalan', r. *mut* 'néma, zárkózott, ügyetlen' > m. *mutuj* (8.) 'nyomorék', r. *droangă* 'marhakolomp' > m. *dranga* 'idétlen ember'.

3. Ügyetlen, élheteretlen. Akárcsak a többi értékminősítő jegy, ez is jelentkezik főnévi és melléknévi használatban. Itt csak azokat az adatokat idézem, amelyeknek főnévi jelentésük (is) van: r. *băbălău* 'öreg tehetetlen ember' > m. *babaló* 1. 'ügyetlen', 2. 'gyáva' (ember), r. *mut* 'néma' > m. *mutuj* 2. 'ügyetlen, buta, gyámoltalan (ember)', r. *tălăsmă* 'ökör, ló jelzője' > m. *tələsmăn* 2. *telesmăn* 'tátottszájú, élheteretlen', r. *tocană* 'hagymával készített étel, pörkölt' > m. *tokány* 6. 'ügyetlen, élheteretlen ember'. A *mutuj* jelentésváltozása jól szemlélteti, mennyire összefüggnek ezek a jelentésmezők.

4. Beteg, egészségtelen, rendellenes szexualitású: r. *brîncă* 'nagy torokdaganat' > m. *brinkáló* 'meddő (tehén)'.

r. *țap* 'kos' > m. *cáp* 'herélt hím állat' (BAKOS i. m. 93), r. *fătălău* 'hermafrodita' > m. *fataró* 1. 'meddő állat', 2. 'hermafrodita', 3. 'homoszexuális', r. *răncălău* 'félheréjú, rosszul herélt bika' > m. *ránkáló* 3. 'magtalan férfi', r. *babalău* 'öreg, tehetetlen ember' > m. *babaló* 2. 'fataró', r. *muieratic* 'nőies' > m. *mujerutka* 'fataró', r. *zbîrcit* 'rancio, összeaszalódott' > m. *zbiressit* 'himlőhelyes'.

5. Előnytelen testalkatú: r. *buglan* '30–40 literes hordó' > m. *buglân* 'hordóhasú', r. *fînc* 'fiúcska' > m. *cînc* 'alacsony ember gúnyneve', r. *drugă* 'nagyobb orsó' > m. *drugălo* 'magas, vékony ember gúnyneve', r. *lupan* 'szürke állat (főleg marha)' > m. *lupân* 'nagy növésű, kövér férfi', r. *mătăhală* 'mesebeli szörny, behemót nagy alak' > m. *matahala* 'nagy, otromba testű, rendetlen öltözetű nő', r. *buricos* 'nagy köldökű' > m. *burikosz* 'púpos', r. *joardă* 'vessző' > m. *zsorda* 'magas vékony ember (gúnynévként)'.

6. Erkölcstelen, helytelen magatartású: r. *sîmbră* 'vmely munkára való összefogás' > m. *cimbora* 2. 'cinkostárs, bűntárs', r. *drugă* 'nagyobb orsó, orsónyi fonál' > m. *drugălo* 2. 'lusta asszony', r. *fiță* 'kényeskedő nő' > m. *fisza* 'rendetlen nő', r. *calic* 'szegény, nyomorult, fősvény, hazudozó' > m. *kálik* 'rossz hírű nő', r. *hădărag*

'gyors beszédű ember' > m. *hadarág* 'pletykás', r. *necăjit* 'elkeseredett' > m. *nyekezsi-tura* 'lusta', r. *primejdie* 'veszedelem' > m. *primézsdiá* 'házsártos nő', r. *putregai* 'kordadt fa, tehetetlen öreg' > m. *putregáj* 'lusta ember', r. *rîncălău* 'félheréjű, rosszul herélt bika' > m. *ránkáló* 4. 'léha, bolondos ember'. Íme néhány adat a román nyelvjárásokba átkerült magyar szavak ilyen jellegű jelentésváltozására: m. *feleség* > r. *feleşugă* 2. 'ágyas', m. *hangos* > r. *hangos* 'nagyszájú, szajaskodó', m. *levente* > r. *levente* 'elpuhult, elkényesedett (ember)', m. *koborló* > r. *coborlău* 'útonálló, tolvaj', m. *prókátor* > r. *procătar* 2. 'fecsegő, szószátyár ember', m. nyj. *sunnyogó* 'lappangó, lassú' > r. *şuneagău* 'ostoba, tökfilkó', m. *vándor* > r. *vandră* 'naplopó, tekergő' (TAMÁS i. m.).

Csupán a legfontosabb értékminősítő jelentésjegyeket mutattam be a fentiekben. A sor szórványosabb jellegű, másfajta adatokkal tovább folytatható volna.

7. A tárgyak fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítés nem mindig különíthető el mereven az értékminősítő jegytől, mivel a kettő között összefüggés lehet. Így például a méretre vonatkozó minősítés kapcsolatban van az értékjelentéssel. Az adott érték nyelvi jelentésstruktúrájának függvényében a nagysághoz, illetve a kicsiséghez pozitív vagy negatív értékjelentés társulhat. De ez az érintkezés nem érvényteleníti a minősítő jegyeknek két fajtára való felosztását, mivel a kölcsönzés motivációjában is különböznek a leírást szolgáló minősítő jegyek az értékminősítő jellegüektől.

A kölcsönszavak értékminősítő jegyeinek vizsgálata az etnocentrikussággal összefüggésben nemcsak a jelentésváltozások folyamatát helyezheti új megvilágításba, de magyarázatul szolgálhat arra a jelenségre is, hogy bizonyos jelentésmezők miért annyira gazdagok kölcsönszavakban, és ezzel kiegészíti a kulturális kölcsönzési elméletet.⁹ Ugyanakkor az érintkező nyelvek jelentésmezőinek összehasonlító kutatása az újabb lexicológiai, szemantikai módszerek segítségével további válaszokat is adhat a szókölcönzés összetett folyamatának kérdéseire.

BENŐ ATTILA

Semantic fields and loan words in Hungarian–Romanian linguistic contacts

The paper deals with the semantic integration of Romanian borrowings into Hungarian dialects. The phenomenon of narrowing or widening of meaning is discussed in connection with basic categories (a term taken from the psychology of categorisation). In comparison on basic level categories, most loan words become integrated at a subordinate conceptual level. This makes it possible to pinpoint the level to which loan word meaning is restricted the most often. Certain aspects of loan word integration are also connected with the issue of how non-prototypical items are signified. Taking the microstructure of word meaning into consideration, the author reveals certain tendencies of semantic change in the borrowings. It is also his intention to present an explanatory model for the phenomena discussed.

ATTILA BENŐ

⁹ Így például a 'hiba, tévedés (szövéiben, fonásban, földművelésben és általában a munkában)' jelentésmezőjében meglehetősen sok román eredetű kölcsönszó található: *grês, gresăla, krinytyica, krucsis, lëtura, lëtunoj, szëritura, nyeázsunsz*. (Ugyanígy a román bizonyos regionális változataiban előfordul a magyar eredetű *ganci* 'hiba, bűn', *hibaş* 'bűn, hiba'). Egyetlen nyelvi változaton belül is kimutatható ebbe a jelentésmezőbe tartozó kölcsönszavak nagy száma. A Kis-Szamos vidéke tájszólásában erre a fogalomkörre vonatkozó román kölcsönszavak a következők: *grês, grêsăla, kërărë, kërërus, krinytyica, lëturoj, letura, sztrungács* (ZSEMLYEI i. m. 24, 29).